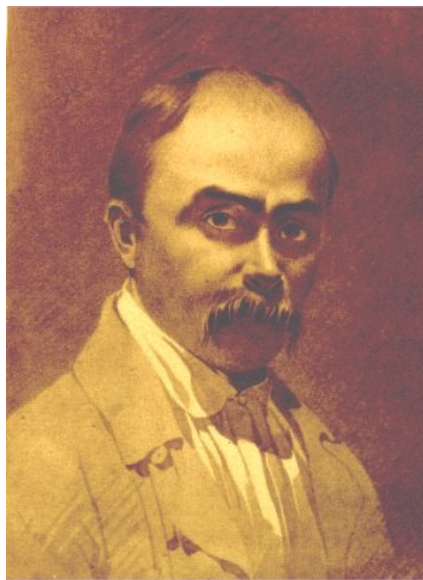

Тарас Шевченко

КНЯГИНЯ

Переклад В. Сапіцький

За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Григорович Шевченко. Княгиня. Повість. 1853.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том сьомий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.7-42.

Княгиня

Присвячується Б. Ф. Залевському

Село!... Гай-гай, скільки любих, чарівливих образів прокидається в моєму старому серці з цим дорогим для серця словом! Село... І от стоїть передо мною наша вбога, стара, біла хата з потемнілою солом'яною стріхою та чорним димарем; біля хати на причілку — яблуня з червоно-бокими яблуками, а круг яблуні — квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки; біля воріт стоїть стара розлога верба з засохлим верхів'ям, а за вербою — клуня, оточена стогами жита, пшениці й усякого збіжжя, а за клунею косогором піде вже сад, та який сад! Бачив я багато на своїм віку таки путящих садів, — як наприклад Гуманський, чи Петергофський, — та що то за сади! Шага мідного не варті, як порівняти з нашим пишним садом: густим, темним, тихим, — одне слово, другого такого саду нема на цілому світі. А за садом — левада, за левадою — долина, а в долині тихий, ледве дзюрчить, струмочок, оточений вербами й калиною та повитий широколистими темнозеленими лопухами, а в цьому струмочку під навислими лопухами купається кубічний білявий хлопчик; викупавшись, біжить він долиною та левадою, вбігає до тінистого саду, падає під першою грушею чи яблунею й засипає справжнім, безтурботним сном. Прокинувшись, дивиться на протилежну, за садом, гору, дивиться, дивиться й сам себе питає: “А що воно там, за горою? Там мають бути залізні стовпи, що підпирають небо. А що, якби піти та подивитися, як вони там його підпирають? Піду та подивлюсь, бо це ж недалеко.” Встав він і, не надумуючись, пішов долиною та левадою просто на гору. Ось виходить він за село, минув царину, іде з півверстви полем, а в полі стоїть висока чорна могила; видряпався він на могилу, щоб з неї подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть хлопа на могилі й дивиться на всі сторони: і по цей бік село, і по той бік село, і там із-за темних садків виглядає трьохбанна церква, білою бляхою вкрита, і тут теж виглядає церква з темних садків, і теж білою бляхою вкрита. Хлопець задумався. Ні, гадає він, сьогодні пізно, не дійду я до тих залізних стовпів, а вийду завтра разом із Катрею. Вона до череди корови пожене, а я піду до залізних стовпів; а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що я бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо. І він, клубочком скотившись з могили, встав на ноги і, не оглядаючись, пішов до чужого села. На його щастя, зустрінулись йому чумаки, спинили й запитали:

— А куди ти мандруєш, парубче?

— Додому.

— А де ж твоя дома, небораче?

— В Керелівці!

— Так чого ж ти йдеш у Моринці?

— Я не в Моринці, а в Керелівку йду.

— А коли в Керелівку, так сідай на мою мажу, товаришу, ми тебе доведемо до дому.

Посадовили його на скриньку, що буває в чумацькому возі на передку, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі воли, наче нічого не сталося. Підїжжаючи до села, побачив він на протилежній горі свою хату та й гукнув весело:

— Он де, он де наша хата!

— А коли вже ти бачиш свою хату, — сказав хазяїн возу — то йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з возу, спустив його на землю і, звертаючись до товаришів, сказав:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, — промовили чумаки, і хлопець побіг собі з Богом у село.

Надворі вже смеркало, коли я (бо цей кубічний, білявий хлопець був ніхто інший, як скромний автор цього, хоч і не сентиментального, а проте сумного оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою, на темному, зеленому, оксамитному шпориші всі наші сидять собі гуртом і вечеряють; тільки моя старша сестра й нянька Катерина не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і ніби поглядає на перелаз. Як висунув я голову з-за перелаза, вона скрикнула: “Прийшов, прийшов!”, побігла до мене, вхопила на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти, сказавши: “Сідай вечеряти, прибуду!” Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постелю, перехрестила, поцілувала і, усміхаючись, знову назвала мене прибуду.

Довго не міг я заснути: події минулого дня не давали мені спати. Я все думав про залізні стовпи та про те, чи говорити мені про них Катерині й Микиті, чи ні. Микита, думаю собі, був раз з батьком в Одесі й напевне бачив ті стовпи, — як же я говоритиму йому за них, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, подумавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

За два чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгиря (так звали нашого нестихарного дяка), — як складаю: тму-мну. Проскладавши, було, до тлю-тля, вийду з школи на вулицю, — подивлюся в яр, а там мої щасливі однолітки граються собі на соломі коло клуні й не знають, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, на них та й думаю: чого ж я такий безталанний, нащо мене, сердешного, мучать над оцим проклятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар у яр, до отих щасливих на ясну, теплу солому; і тількищо почну, було, вовтузитись у соломі, як ідуть два “псалтирники”, беруть мене, раба Божого, за руки й вертають “вспять”, себто ведуть до школи. А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втечу.

Совгир-сліпий (сліпим його звали за те, що він був тільки зизоокий, а не сліпий) був у нашому селі дячком, — не те щоб стихарним, справжнім дячком, а так собі — прибуду. Попередник його, Ничипір Хмара, теж був у нас нестихарним дячком; тільки раз якось у титаря на меду занедужав він уночі, а на ранок і вмер, — Бог його знає, з чого. А Совгир-сліпий трапився тут таки у титаря на меду та й не довго думаючи, другої ж таки неділі, став на крилосі, проспівав службу Божу, прочитав Апостола, та так прочитав, що громада та й сам отець Касіян тільки переглянулися, та й годі. Після служби громада проголосила сліпого Совгира дячком, і з честю, що подобала його сану, впровадили його до школи як до своєї дідівщини. Громада — великий чоловік!

Оселився він у своїй школі, і школярі, а між ними й аз невеликий, пішли до нього на науку. А з себе він був високий на зріст, широкоплечий і виглядав би, як справжній запорожець, коли б не був зизоокий, — бо ж навіть свою незаплетену косу носив якось він, ніби чуприну.

Вдачі він був більше суворої, ніж лагідної, а щодо потреб життя та взагалі до комфорту, то був він суцільний спартанець. Але мені найбільше не подобалося в ньому те, що, як настане, було, субота, він після вечерні й почне нас усіх, як то звичайно буває, годувати березовою кашею. Ну, та це ще б нічого, — нехай би собі годував: ми до тої каші звикли були; але от де, можна сказати, справжній спиток був: бє, було, а тобі велить лежати та не кричати, і, “не борзяся”, виразно читати четверту заповідь! Справжній спартанець! Ну, скажіть, люди добрі, чи народився десь на світ такий герой, щоб спокійно влежав під різками та ще й, “не борзяся”, читав четверту заповідь? Ні, гадаю, такої людини земля ще не носила! Як дійде, було, черга до мене, то я вже не прошу помилування, а прошу тільки, щоб він змилювався надо мною та звелів мене, суботи ради святої, хоч трошки придержати. Інколи, було, й змилюється та звелить придержати, але вже так випарить, що краще було б і не просити того милосердя.

Мир праху твоєму, сліпий Совгирю! Ти, небораче, і сам не знав, що творив: так тебе били, і ти так бив і в простоті сердечній не добачав у тому гріха! Мир праху твоєму, бідолашний бурлако, — мав ти повну рацію!

І от я, на радість мою невимовну, скінчив “Мал біх”, тобто скінчив псалтир; за звичаєм поставив братії кашу з шагами та, справивши цей священний обряд “неукосенно по всім преданіям старини”, другого ж таки дня взявся виводити крейдою премудрі кривульки на фарбованій дошці, сиріч я вже був не якийсь там “псалтирник”, а “скорописець”.

І от за тієї, майже щасливої для мене, доби сталася реформа школи: прислали нам з самого Києва стихарного дяка. Совгир-сліпий зразу почав був пручатися, та мусів уступитися перед силою закону і, склавши всю свою мізерію до одної торби, закинув її за плечі, взяв патерицю в одну руку, а зшиток з синього паперу з сковородинськими псальмами, чи то віршами, в другу, та й помандрував собі шукати іншої школи. А братія моя по науці, “аки овци од вовка розсипашася”, так і вони від нового дяка стихарного, “зане пяниця бі, паче всіх пяниць на світі”. Тяжко проти рожна перти; і я, найтерпеливіший з братії, нарешті взяв своє знаряддя — таблицю, перо, каламар з крейдою — і пішов собі з миром додому, “дивсяя бившому”.

З того часу починається довга низка найсумніших, найбільш безрадісних моїх споминів. Незабаром умирає мати, батько жениться з молодою вдовою та бере з нею трое дітей замість посагу. Хто бачив хоч здалека мачуху й так званих зведенят, той, значить, бачив пекло в найогидливішому його тріумфі. Не минало години без сліз та бійки між нами, дітьми, і не минало години без сварки й лайки поміж батьком та мачухою; мачуха особливо ненавиділа мене, мабуть за те, що я часто лупцював її кволого Степанка. Того ж таки року восени батько поїхав за чимсь до Києва, в дорозі занедужав та, повернувшись додому, незабаром і помер.

Після смерти батька один із багатьох моїх дядьків, — “щоб вивести сироту в люди”, як він казав, — запропонував мені, за “яствіє і питіє”, пасти влітку стадо свиней, а зимою помагати його наймитові в господарстві; та я собі іншу долю вибрав.

Взявши свою таблицю, каламар та псалтир, пішов я до п'яного стихарного дяка в школу та й оселився в нього, як школяр-робітник. Тут починається моє практичне життя. Перебування моє в школі було досить некомфортабельне. Добре ще, коли траплялися на

селі покійники (прости мене, Господи!), тоді ми ще сяк-так перебивалися; а як ні, то просто по кілька днів поспіль голодували: іноді ввечері возьму, було, я торбу, а вчитель возьме в десницю посох дебелий, а в шуйцю посуд скудельний (не гребали ми й напоями, як грушевий квас тощо) та й підемо по-під вікнами виспівувати “Богом ізбранную”. Іноді принесемо таки дещо в школу, а іноді й так насухо прийдемо, тільки що не голодні.

Я знав мало не весь псалтир з пам'яті й читав його, як казали мої слухачі, “виразно”, себто голосно. Завдяки такому моєму “досужеству”, не поховано в селі ні одного покійника, щоб над ним не читав я псалтиря. За читання його давали мені книш і копу грошей, які я віддавав учителеві, як його прибуток, а він уже від щедрот своїх наділяв мене пятаком на бублики. І ще було одне-єдине джерело мого існування. З таких, можна сказати, помірних прибутків не міг я розкошувати та вбиратися так чепурно, як то б годилося школяреві. Ходив я звичайно в дірявій сіренькій свитині та завсіди в брудній сорочці, а про шапку та про чоботи й гадки не було ні влітку, ні зимою. Раз якось дав мені якийсь селянин за читання псалтиря ременю на пришви, але й його забрав у мене вчитель, як свою власність.

Ой, багато-багато міг би я сповісти прецікавих і навчальних речей на цю тему, та якось сумно оповідати.

Отак пролетіли чотири злиденні літа над моєю дитячою головою.

Далі спомини мої прибирають ще сумніших образів. Далеко, далеко від мого бідного, від мого любого краю

Безь любви, безь радости
Юность пролетѣла!

Щоправда, не пролетіла, а проповзла в злиднях, в темноті, в зневазі. І все це тяглося рівно двадцять літ...

Мандруючи поза межами мого любого рідного краю, уявляв я його собі таким, яким бачив ще за дитинства: прекрасним, грандіозним, а про звичай його мовчазних мешканців я виробив свою думку, що була, звичайно, в гармонії з краєвидом; та мені й у голову не впадало, щоб воно могло бути інакше, а виходить, що інакше.

По двадцятьох роках іспитів я трохи вбився в піря і, звичайно, полетів просто до рідного гнізда. Незабаром передо мною замиготіли давно знані мені біленькі хатки, — вони ніби всміхалися з-за темної зелені.

Чи ж може бути в отих любих затишках місце злидням та їх гидким супутникам? Ні, бо інакше людина була б не людиною, а просто тварюкою. З таким солодким переконанням переїхав я мало не всю Чернігівщину, ніде не спиняючись. Одначе за містом Козельцем довелося мені збочити з поштового шляху й ближче подивитися на мій Едем та навіть вислухати оцю сумну й правдиву повість.

Місто Козелець своїм виглядом ні в чому не відмінне від інших своїх братів, повітових українських міст. В історії нашій Козелець також не грає особливої ролі, — такої, як, наприклад, його задніпрянські товариші. Хіба тільки те, що р. 1663 недалеко звідти збиралася славетня “Чорна Рада”, після якої Брюховецький стяв голову своєму суперникові

Якимові Сомкові. Одне слово, містечко нічим не прикметне; та все ж подорожній, якщо тільки він не спить тоді, як змінюють йому коней, або не перекушує в пана Тихоновича, то напевне буде милуватися величним храмом граціозної растрелівської архітектури, що його поставила Наталя Розумиха, родоначальниця дому графів Розумовських.

За шість верстов од міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хаті на сволоці читаємо: “Сей домъ соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1710.” А в місті Козельці у величній будові на мармуровій дошці читаємо: “Сей храмъ соорудила графиня Наталія Разумовская въ 1742 году.” Дивні оці два пам'ятники тієї самої будівниці!

В Козельці я найняв пару немудрих конячок разом із рудим жидком та й поїхав собі путівцем, куди мав їхати; було це в місяці вересні. Зранку день був тільки сіренький, а надвечір став і мокренький; надходила ніч, треба було про якусь ночівлю подбати, а по дорозі не тільки корчми, але й шинку мізерного не видко.

Не доїжджаючи Трубежа, чи то, по-місцевому, Трубайла, показалося нам на косогорі село; підїздимо ближче, — таки справді село, тільки погоріле, і на чорній вулиці живої душі не видко. А по той бік Трубайла, за греблею, побачили ми білі хатки між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми греблею повз два гуркотливі млини й опинились у великому козачому селі. Чисті великі хати й нерозвалені стіни свідчили про добробут мешканців. Але найбільше мені сподобалася своїм милим виглядом перша від царини хата, і я вирішив просити там притулку на ніч. Мрячило таки добре, а господар цієї привітно всміхненої хати байдуже стоїть собі, спершись на тин, у новому кожусі, курить коротеньку люльку та, всміхаючись, дивиться, як його улюбленці-круторогі воли половії з насолодою смакують на городі капусту.

— Чого ж ти стоїш, недолуде старий, та дивишся, як худоба добро нівечить? Чому ти не заженеш її в загороду?

— Я її тридцять літ заганяв, нехай тепер інші заганяють, — одповів господар цілком байдуже й далі курив собі люльку.

— Ой, Боже ж мій із тобою! — знов скрикнула господиня — та ти хочби кожуха скинув, бачиш, дощ іде!

— Так що ж, нехай собі йде з Богом!

— Як то “що ж”? Кожух ізнівечиш!

— Так що ж, хай собі нівечу, — в мене другий є.

— Хоч кілок на голові теши, а він все своє провадить, — сказала господиня й побігла виганяти худобу з городу. Господар подивився їй услід і самозадоволено всміхнувся. Мені дуже сподобався цей його суто український вибрик, і я, висунувшись з брички, привітав господаря з добрим вечором. На те він одповів:

— Добривечір і вам, люди добрі! А чи далеко Бог провадить? — додав він, надіваючи шапку.

— Та недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо, — сказав я, вилазячи з брички, і не відразу додав:

— А чи не можна б у вас, дядечку, підночувати?

— Чому не можна? Можна! Боже, благослови! Хата в нас чимала, а ми добрим людям раді.

З тими словами відчинив він ворота, і бричка всунулась у двір.

— Просимо покорно до господи, — сказав мені господар, коли я ввійшов у двір, і знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я ввійшов до хати. В ній було майже темно, та все ж можна було додивитись, що хата була простора й чиста.

— Просимо покорно, садовітесь, — говорив господар, указуючи на лаву, — а я тимчасом скажу своїй старій, щоб щонебудь нам засвітила, — додав він, виходячи з хати.

За хвилину ввійшла до хати стара жінка з свічкою, поставила її на стіл, сама поволі відійшла до дверей і, склавши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку й у німецькій сукні, що мене чимало здивувало. Яким чином подумав я, опинилось таке явище в селянській хаті? Незабаром за старою ввійшов до хати й господар, несучи на руках дитину, що в нього плакала, але, побачивши стареньку, стулила губоньки і, усміхаючись, простягла до неї свої малюсінькі рученята.

— Возьми його, Микитівно, до себе, — сказав господар, оддаючи дитину старій.

— Бач, воно мужика боїться; сказано — княжа, — додав він, глядячи дитину по голові своєю кощавою й широкою рукою.

У мене в кишені були цукерки. Треба сказати, я той продукт завжди мав у кишені за моїх подорожів по Україні, бо нічим не можна так швидко піддобритись до мого похмурого земляка, як ласкою до його дитини; і я часто й не без пожитку брався цієї тактики. Я дав дитині цукерка. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло цукерка і, усміхаючись, сунуло його до своїх рожевих губок.

Тут я міг ближче глянути на дитину й на бабусю. Старенька здалася мені живою картиною Жерарда Доу, а дитина була суціль херувим. Мене вразила ця чиста, тонка краса дитини; очі мої спинились на прекрасному створінні. Стара віднесла дитину геть на бік і перехристіла, — мабуть, від лихого ока, а господар підійшов до мене й сказав:

— А що? Хіба ж не правда, хіба ж не панська дитина?

— Прекрасна дитина, — відповів я й подав дитині ще одного цукерка.

Господар був помітно задоволений моїми гостинцями; він підійшов до бабусі й сказав: — Скажи моїй старій, чи не знайде вона там чогось нам підвечеряти, та може, коли не буде лиха, то й теє... по чарці... догадуєтесь, Микитівно?

— Ми, добродію, люди прості, — сказав він, звертаючись до мене — у нас нема нічого такого солодкого, ні того чаю, ниже того цукру, а так собі, по-простому.

Бабуся вийшла з хати, а він, з дитиною на руках, підійшов до мене й промовив:

— От тепер подивіться на його, добродію! Правда, — хороше? Сказано — княжа.

— Та як же це опинилась у вас княжа дитина? Розкажіть мені, Бога ради, — спитав я, дивуючись.

— Нехай вам, добродію, Микитівна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була суцця кумедія; ви бачили отам, за Трубайлом, погоріле село?

— Бачив, — одповів я.

— Так добре, що бачили. Оте саме село належало колись матері цього дитяти, та й вигоріло, а вона, його мати... та я не розкажу вам, як воно там вигоріло, мене тоді й дома

не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то й знає, як воно діялось.

Тимчасом стара ввійшла до хати й поверх килима накрила стіл чистою білою скатертиною, дістала з полиці восьмикутню розмальовану пляшку з горілкою та чарку й поставила на стіл; потім на дерев'яній тарілці, теж розмальованій, принесла накраяного шматочками чабака й паляницю. І все це вона зробила тихо, повагом — так, що, дивлячись на неї, можна було напевне сказати, що вона виросла й постарілася не в селянській хаті. Після того взяла вона на руки дитину й відійшла набік, а господар сказав до неї:

— Микитівно, як покладеш дитину спати, то зайди до нас, нам треба буде розпитати в тебе дещо. Та скажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш, — бачите, що в нас чужі люди.

Старенька вийшла з хати, а він услід їй додав:

— Зайдіть же до нас, Микитівно, як упораєтесь.

— Добре, зайду, — одповіла вона з сіней.

Випивши по одній, а потім і по другій, господар мій став більш балакучий; він так розговорився, що, сам того не помічаючи, оповів мені цілу свою біографію; оповів мені між іншим, як він, ще бувши парубком, був у погонцях під французом і вернувся з Німеччини голий-голісенький, з одним батоном у руках, і як потім пішов до пана в найми та як далі працею й розумом збагатів і з бездомного сироти-наймита став першим господарем у селі. Одне слово, за годину часу я, не розпитуючись, довідався про всю його найінтимнішу історію. Але що мені найбільше в ньому сподобалось, це те, що він, оповідаючи свою звичайну історію, закидав якимось мимохідь і про свої геройські подвиги без усякої гадки про те, що в них є щось надзвичайне.

А тимчасом старенька принесла нам вечерю й сама з нами повечеряла. Після вечері господар, помолившись Богу, звернувся до старої і сказав:

— Тепер, Микитівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялось; насамперед — додав він — наточіть нам у кухоль сливянки; воно, знаєте, веселіше буде слухати.

За п'ять хвилин старенька вернулася до хати з чималим шкляним глечиком у руках; поставивши його на стіл, сама вона сіла на лаву і, трохи помовчавши, промовила, зіздхнувши:

— Про це безталання, Степановичу, про цю тяжку гірку долю я готова щодня, щогодини оповідати всьому світові, щоб цілий світ знав про ті сльози гіркі та криваві та щоб карався ними. — І старенька тихо заплакала.

Ми випили по чарці сливянки, а старенька, втерши сльози, почала так:

— На вмію сказати, скільки тому минуло літ, але це сталося давно, ще до француза; я була тоді ще отакою стригою, коли покійний Демян Федорович, царство їм небесне, прийшли з-під француза. Вони служили в якихсь козаках, а в яких саме, не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більше нічого. Тата свого, Федора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живого. Огляdivшись дома біля господарства, поладили, що треба було поладити, а що не треба, то й так залишили; тоді ж вони поставили й два

вітряки, — оті, що на горі стоять, — вони тільки й зацілили з усього добра. Поставили вітряки та й задумали свататись; висватали вони аж за Остром у якогось Солонини Катерину Лукіянівну. Ото ж навесні засватались, а після першої Пречистої й повінчалися. І півроку не був нареченим, голубчик мій! Після весілля й мене взяли до двору, в покої. Довго я плакала й нудилась за своїми, а потім і звикла, як більша піросла. На другий чи на третій рік — здається, на третій — дав їм Бог дитину; назвали її Катериною, а мене приставили до неї за няньку. З тої пори й до того лютого часу не розлучалась я з моєю безталанницею ані на одну годину, — у мене на очах виросла й заміж пішла, і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар із співчуттям — на все те воля Божа, сльозами тільки Бога гнівите...

Старенька, трохи помовчавши, вела мову далі:

— А який господар! Який пан добрий! Душа яка праведна була! І все в нівець пішло. Ото, було, небіжчик Катеринич приїде до нас із Києва та тільки дивується; а вже, можна сказати, Катеринич дурно нікого не похвалить! Та, правду кажучи, було чому й подивуватися. Село — всього на все сорок хат, а подивилися б ви, чого в цьому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і худоби різної; а в коморах — і, Господи!... хіба що пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі — то любо й вулицею пройти. Хати чисті, білі; здавалося, що на нашому хуторі вічна великодня субота, — люди ходять собі вулицею або сидять по-під хатами взуті, вдягнені, діти бігають по вулиці в біленьких сорочечках, мов янголятка Божії. Гай-гай! І де це воно поділося? Щоправда, і Катерина Лукіянівна була хазяйка, та все ж не те, що він сам. Ото, було, що Божої неділі чи на свято яке запросять небіжчика отця Купріяна на “Отче наш” та й виставлять дванадцять карафок, і все з різними настоянками, а отець Купріян, царство їм небесне, після “Отченаша” випють, бувало, з кожної карафки по чарці; та як дійдуть уже до останньої, то й скажуть: “Оце так добра горілка! Оцю й питимемо.” А правду кажучи, всі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик, такий уже чудний був, любив часом, царство йому небесне, й пожартувати.

— Чудний, чудний таки був небіжчик, — притакнув господар, наливаючи в чарку сливянки, — а щоб, сказати, пяного, так я його ніколи не бачив: Бог його знає, чи то вже натуру таку добру Бог дає людині, чи чоловік уже сам приспособиться, — не знаю. А що, Микитівно, якби й ви з нами чарочку сливянки випили? воно може б і полегшало!

Старенька відмовилась од сливянки і, трохи помовчавши, оповідала далі:

— Катерині Демянівні пішов уже другий годочок; як вона вперше сама на ноги стала, я привела її за рученьку до вітальні, де вони зранку чай пили. Господи! Що то за радощі були, і сказати не можна! Катерина Лукіянівна взяла її на руки і, поцілувавши, так і сказала, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, як тільки за князя чи генерала якого... Ох-ох! Так воно й сталося на наше безголова. А які люди сваталися! Так ні, — дай їй князя або генерала... От тобі й князь!...

— Егеж, таки нема що казати, хороший! — перебив господар — дався він їй, сердешній, у знаки.

— Почало воно рости, почали її вчити спершу грамоти, а потім — і, Господи, чого тільки вони її не вчили! Аж шкода було дивитися на сердешну дитину: і шити, і гаптувати,

і прясти, і нитки сукати; а раз якось сам таки послав її, сердешну, навіть корови доїти. Було, часом пані накидеться на нього: “Що ти, каже, робиш з бідною дитиною? Хіба ми її для мужика способом?” - “А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає?” — скаже, було, він та й замовкне. А вона йому: “Ти б краще для неї фортепіяни купив у Києві.” Купили й фортепіяни на контрактах; привезли з фортепіянами й учителя: не вмію сказати, чи то поляк був, чи німець, — не знаю, тільки по-нашому зовсім не знав говорити. Було, як вимовить слово, так слухаєш і тільки регочешся. От він її за рік чи два навчив грати на тих фортепіянах: та вже, було, як заграє моя лебідонька, так тільки сидиш, слухаєш, слухаєш та й заплачеш, а вона возьме та й перемінить пісню, та як утне “Горлиці” або “Метелиці”! Грішила я, грішная, — не втерплю, було, та як возьмуся в боки, та й піду, та як піду! Сама підлога під ногами вгинається, а вона грає, було, та регочеться. Раз якось і застала нас пані та як гукне на нас: “Ти - каже — що робиш? Хіба цього тебе вчили грати? Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! не знаєш, де корови доять, — так знатимеш.” Я звісно, перелякалась, стала собі в куточку та й стою, наче мене й у хаті немає.

— А ви, Микитівно, ніде правди сховать; були такі колись добре дзіндзюрісті, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! Сказано, молодощі, а замолоду чого не буває. А, було, моя пташечка Катруся зовсім виросла, то, як тільки пані полягають спати після вечері, ми й вийдемо тихенько в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо. А місяць так тобі й світить, неначе вдень; а вона ще, було, возьме та заспіває: “Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці” — тихо, тихо та солодко, так би, здається, усе й слухала її та слухала аж до самого світу.

— Памятаю, добре памятаю, — перебив господар — раз іду я вночі коло вашого саду, тільки-но чую — щось співає, але не “Гриця”, а якоїсь іншої пісні; я спинився і так простояв, мов прикутий до тину, аж до самого білого дня: нема що казати, прегарно було слухати, як вона, було, заспіває.

— А вранці, чи спала, чи не спала, стрепенеться, мов пташка, та й знову весела, і ніхто, опріч мене, не знає, що вночі діялось. Еге, от що ще я мало була не забула: є тут, любі мої, недалеко від нашого села, на Трубайлі, хутір майора Ячного, — ви його, Степановичу, знаєте, самого майора? Він і тепер ще, дякувати Богу, здоров проживає... А що за господар, — так і небіжчикові нашому, Демянові Федоровичу, не уступить. Щоправда, в нього на все десять хат на хуторі, але зате й хати, але й люди! Що не хата, то й сімя душ у десять. Звісне діло, в добрі та в розкошах живуть; а в самого майора ставочок, млиночок, садочок, а домочок, мов та писанка: чистенький, біленький, тільки дивись та милуйся на нього! А що ж було б, якби в нього ще й господиня була жива! а то він сам за всіх господарює. Щоправда, був у нього синок, але що то?! Ще, можна сказати, дитина, та й те не на очах росло, а було десь у школах, — не знаю, чи в Києві, чи в Ніжені.

— А були вони з нашим небіжчиком великі приятелі. Було, або наш у нього, або він у нашого, — шматка хліба не зідять нарізно, усе вкупі. На свята приїздив до нього гостювати й син його з школи, та тільки й слава, що приїздив до батька, а в нас, було, і днює, і ночує, все, було, з моєю Катрусею, — і в полі, і в садку, і в покоях: одне без одного нікуди; як я, було, дивлюся на них та й думаю: от виросте парочка, надиво! Вони просто

одне для одного на світ Божий народилися. Так думав і майор, так думав і наш Демян Федорович, а за дітей і говорити нема що; всі так думали, та не так думала Катерина Лукіянівна. Вона спала й бачила своїм зятем або князя, або генерала, а про інших і думати не хотіла! Було, як прийде йому, сердешному, час вирушати до школи, то Катруся моя вже за тиждень починає плакати, а коли він зовсім уже відіде, так вона просто ляже в ліжко й довго після того не їсть нічогісінько й не пє. Господь її знає, чим вона й жива була.

— Так то вони, мої голубята, росли та й вирости вкупі та й покохалися собі, сердешні, на своє безголова, Господи! Я вже в домовину дивлюся, а як згадаю за них, моїх пташеняток, так ніби знову молодію. Було, вже саме перед тим, як їм треба було розлучатися, зйдуться собі в садку, стануть десь під липою чи під берестом, обіймуться, поцілуються й довго-довго дивляться одне одному в очі, а сльози в обох із очей, так наче перли, котяться. Мабуть, одчували вони, що не дадуть їм жити одне для одного.

— От він уже й скінчив свою школу. Небіжчик губернатор Катеринич узяв його до себе в Київ і приділив до якоїсь там палати, тільки не вмію вам сказати, до чого він приділив його в тій палаті. Перебув він рік у тій палаті, а на другий приїздив до нас у гості та й давай сватати мою Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, таки зразу згодились і кажуть, що кращого чоловіка нашій Катрусі не знайти й за морями. І правду казали. Та що ж? Сама — не Катруся сама, Боже борони, а сама Катерина Лукіянівна — уперлася руками й ногами. “Як? — кричить, було — щоб я свою єдину дочку віддала за якогось хуторянина, за гречкосія? Ні, краще в домовину її покладу, аніж побачу її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Гиндики годувати? Гуси заганяти? Ні! Не для того я її на світ породила, не для хутора Ячного я її виховувала...” Накричиться, було, і замкнеться на цілий день у своєму покої. А пан сам коло неї і так, і сьак... Ні, хоч і не підходь, — все своє провадить; князя або генерала, та й годі. Небіжчик Демян Федорович хотів був уже без її волі перевінчати їх та, мабуть, Бог не судив йому це добре діло зробити. На Різдво він, повернувшись з Козельця, занедужав, а на Середохресній і Богу душу віддав.

— Господи! Ще й тепер згадати страшно! Як він її вже на смертній постелі просив, щоб не віддавала Катрусі ні за князя, ні за генерала, а щоб віддала її за молодого Ячного, чи за кого іншого, аби тільки за рівню свою. Ні, таки поставила на своєму.

Наче за гріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія та й закватирувала по хуторах та по селах на ціле літо. Але ж і драгунія то була! Бодай вона ніколи до нас не верталася! Ой, далася ж вона в знаки, ота клята драгунія! Не одна чорнобривка вмилася сльозами, проважаючи оту іродову драгунію! У самому тільки нашому селі zostалися чотири покритки, а скільки в Оглаві, чи то в Гоголеві? Там, мабуть, і не зчислити!

— Горе нам, горе нам з тими драгунами! — промовив господар, наливаючи чарку сливянки.

— Ще й тепер страшно згадати, — говорила далі старенька. — Раз якось сидимо ми надвечір усі троє в вітальні; я, здається, карпетки плела, Катерина Лукіянівна сиділа так, а Катруся книжку читала, та таку жалісну, що я трохи-трохи на заплакала: про якогось запорожця Киршу, чи про Юрія, добре не згадаю, а тільки що дуже жалісну. От уже дочиталася вона, моя рибонька, як того Юрія-запорожця закували в кайдани й до вязниці

посадовили, аж гульк, дивимосся — входить до кімнати драгун: височезний, вусатий, а пика, неначе решето — гладка та червона, здавалося, червоніша за комір, пришитий у нього на мундурі. “Я — каже — такий і такий, князь Мордатий” а я собі думаю: “ми самі бачимо, що ти мордатий!” — “Я — каже — купую овес і сіно, чи немає в вас на продаж?” — “Є, — каже Катерина Лукіянівна — прошу сідати.” От він собі й сів, а ми з Катрусєю пішли до другої хати дочитувати книжку. Тількищо почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна та й каже: “От тобі, Катрусю, й сужений твій.” Ми як сиділи, так і завмерли! Як там воно сталося в них того нещасливого вечора та як він сватався, ми нічого не знали; тільки з того самого вечора князь почав до нас їздити що Божого дня і рано, й вечір. А молодого Ячного, як приїде, бувало, з Києва, і у двір не пускали; ходить, було, по-за садом та плаче, а ми, дивлячись на нього, і собі в сльози. Та що там, — не допомогли і сльози, ані-ні! Катерина Лукіянівна таки поставила на свому: саме за рік після смерти Демяна Федоровича, на Великодніх Святах просватала вона за князя мою Катрусю безталанну.

— І таки можна сказати, що безталанна! З усього добра, з усіх розкошів тільки й зосталося, що два вітряки, та й сама ще, Бог знає, чи виживе, — промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— А ось як було, Степановичу! На Провідному тижні їх і перевінчали. Плакала вона, плакала, моя безталанниця, та що з того! Мабуть, така була воля Господня, — не змолила вона Його, милосердного; мабуть, Господь Бог кого любить, того й карає. Другого дня після шлюбу переїхав він до нас з Козельця, а з ним і деньщик його Яшка, такий брудний, обірваний, теж приїхав. Тільки й добра було в них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кисет та довга люлька. От з того дня й пішло нове господарювання.

На тому слові стара спинилася, помовчала трохи і, перехристившись, заговорила знову:

— Господи, прости мене, непростенну грішницю! За що я осужую чоловіка, що нічого мені лихого не зробив? Але як подумаю, то він і мені таки багато лиха наробив. Він, прости йому, Владико милосердний, — тут старенька знову перехристилась — він, душоуб, занастив мій єдиний скарб, мою одну-єдину любов! Я ніколи нікого в світі так не любила, як полюбила її, мою нещасну, мою бездольну Катрусю. Була в мене одна-єдина радість, одне-єдине солодке щастя, — це побачити її щасливою дружиною. І що ж! Сльози, сльози, сльози та ганьба! А все мати! всьому причиною була вона, рідна мати! Забаглося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгинею! От тобі й княгиня! Милуйся тепер на свою княгиню! Милуйся тепер на прекрасне своє село, на свій сад зелений, на свій дім високий! Милуйся, Катерино Лукіянівно! Милуйся на свої хороші вчинки! Ти, одна ти, все оце натворила!

— Та цур їй, Микитівно, не згадуйте її, нехай їй лихо сниться! Розкажіть, що там далі буде.

— Ох! Я не знаю, як мені й оповідати, бо тут піде таке страшне та гидке, що гріх і подумати, а не те, що переказувати.

— Розкажіть вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й зачинать, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки й підносячи її оповідачці.

— Спасибі, Степановичу, спасибі, я вже моїми слізьми випилася.

— А не хочете, то як хочете, так ми з добродієм випемо, а ви тимчасом розкажете, як воно у вас те нове господарювання почалося, — говорив далі господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалось ось як, — промовила бабуса і, помовчавши, мало не скрикнула:

— Ну, скажіть же мені, люди добрі, чого цій грішниці ще бракувало? Пані на всю губу! Всякого добра видимо-невидимо, в розкошах купалася! Так ні! Мало! Дайте мені зятя — князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою єдину дочку. Ой, матері, матері, забуваєте ви, як ви, дитину рожавши, страждали, — коли так дешево продаєте дитину, що вам так дорого обійшлася?

Стара замовкла, а господар сказав:

— Усе воно так, Микитівно, а ми все таки не знаємо, як у вас почалося нове господарювання.

І вона спокійно оповідала далі:

— А почалося воно, Степановичу, так, що князь у покоях псярню завів... От як почалося нове господарювання... Що Божого дня гульня та бенкети; світу Божого, було, не бачиш за димом від тютюну, а вже про інше нема що й казати. А ще, було, як покличе до себе на полювання усю свою драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Наїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що не дай Боже й уві сні таких побачити! Та ще кожен возьме собі по деньщику такому ж гидкому, як і сам. Та й не день, не два, не три, а цілий тиждень гостують. А чого вони за той тиждень накоять у домі, так мені й оповідати сором! Свининець, сущий свининець! Так що, було, цілий місяць після них миємо та викурюємо. Отут тільки я й довідалась, що значить ота драгунія. А Катерина Лукіянівна дивиться на них та тільки посміхається, та й годі!

— Не минуло й місяця, як він усе вже прибрав до своїх рук. Ключі від скрині й льоху були в того поганого Яшки, так що, коли чого захоче Катерина Лукіянівна, то треба було просити в Яшки. Отут і вона вже вперше й заплакала, тут і вона вже побачила свого князя таким, яким його треба було матері бачити ще до шлюбу. Але ж вона, горда, й знаку не подавала, що все бачить. А як прийде, було, їй до скруту, не в могу стане, вона, хоч і через велику силу, а все таки всміхається та на жарти все й поверне. А Катруся, моя бідна Катруся, сидить, було, в своєму покої день і ніч та слъози річкою розливає... А він — і це не раз таке траплялося — приїде опівночі з Козельця п'яний, привезе з собою жида з цимбалами, поставить усіх на ноги: “Танцюйте, — кричить — хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передусу!” Ми, було, з Катрусею втечемо собі: влітку в сад, а зимою нераз і в селянській хаті ночували.

— Мені тільки ось що здається чудним, — перебив її господар — як ви не догадалися п'яного його задушити, а сказали б, що вмер з перепою, або просто згорів.

— Е! Таке думаєте! Легко воно сказати!... а гріх, а страшний суд, Степановичу? Ні, нехай собі вмирає своєю смертю. Господь йому — і суд, і кара, а не ми, грішні.

— Воно ніби й так, Микитівно, та буває ще й ось як: одному розбишаці на сповіді в Києві чернець загадав таку покуту, чи пак епітимію: “Возьми, — каже — непростенний грішнику, два камені, зв'яжи їх до купи ременем-сирицею, перекинь через плечі, і коли

ремінь перерветься, тоді гріхи твої прощені будуть.” Отож іде він з тими каменями через кладовище та й бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. — “Господи, — каже розбишака — не одну добру людину вирядив я на той світ, виряджу я туди й цього злочинця-злоріку!” — І як тільки вбив його, ремінь наче ножем перерізало. От що! — виразисто додав господар.

— Ну, так що ж там у вас потім діялось, Микитівно? — сказав він, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Ох, діялось, Степановичу, діялось! Співи та танці, та північні бенкети, і до того добенкетувалися, що на кінець зими нічого було й на стіл поставити. Драгунія, знаєте, така голодна наїде, що хоч макітру порожню постав їй на стіл, то й ту зїсть. Все, що не постав, — неначе мітлою зметуть, а як, було, не встигнемо вчас з столу посуд забрати, то й посуд полетить під стіл; сказано — п'яні люди! А сам князь сидить собі за столом та знай у долоні плеще та кричить: ура! Спершу я не розуміла цього слова та й думала, що він сердиться та лає своїх гостей, а виходить — він тішився, що вони його добро плюндрували. Отак от вони цілу зиму просодомили та прогоморили, а навесні дивимось: наше поле не зеленіє, — ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Минули й Зелені Свята, а поле чорне, наче на ньому нічого й не сіяно. Вже й молебствували, і воду в криницях святили, — ні, нічого не зійшло. Ярину посіяли, — зерно в землі загибло... Люди заплакали, худоба заревла з голоду, а нарешті й собаки завили та порозбігались. І Господь його знає, звідкіля вовки взялися, — вдень і вночі так, було, й ходять по селі. Ой, було горе, всесвітнє горе! А нам було горе подвійне: одне — те, що люди на селі пухли з голоду, здихали, як ті собаки, — без сповіді, без святого причастя (отець Купріян і сам занедужав); а друге наше горе було те, що наш князь нічого цього не бачить: закличе до себе свою драгунію з Козельця — з челяддю, з кіньми, з собаками, та й годує їх та поїть цілий місяць, а про те йому й байдуже, що в селян жадної стріхи на хатах не зосталося, все скотина зіла; у лісі не зосталося жадного дерева живого: ні дуба, ні ясена, ні клена, ні осики, та на що вже верба — яка гірка, — і ту люди пообдирали та й зіли. Ой, Господи, що то Господь робить з людиною! Глянеш, було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звіря якесь голодне; без жаху й глянути на нього не можна!... А діти!... оті бідні діти! Просто пухли з голоду; лазять, було, серед вулиці, наче цуценята, та тільки й знають одне слово: “папи, папи!”...

Ви, може, собі думаєте, що хліба в нас не було? Миші його їли в скиртах та в коморах, літ п'ять можна було б годувати не тільки наше село, а й цілий Козелець. Та що ж ти робитимеш? Не дає людям: “Краще — каже — продам, як подорожчає, а люди нехай дохнуть, од них користи мало!”... Катруся, моя бідна, заїкнеться було замовити слово за людей, а він на неї гаркне, як на свого білого собаку: “Мовчи, хіба я не знаю, що роблю?” Вона й замовкне; піде до другого покою та в слъози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що з ним зробиш? Сказано, звір, а не людина! І Бог його святий знає, як вона ще оту бідну дитину виносила!

— Вона тоді вже вагітна була — наприкінці — оцією самою дитиною, що ви її сьогодні бачили, — говорила далі стара, звертаючись до мене. — А коли, було, він п'яний засне, вона, тремтячи, навшпиньках пройде мимо нього до свого покою, впаде навколішки

перед образом Скорбящої Божої Матері помолитися, та так гірко заплаче, так гірко, так тяжко, що я й не бачила ніколи, щоб люди так плакали. Мене навіть страх брав. А як він поїде з своєю драгунією на полювання, ми возьемо кожна по мішку хліба печеного та... я ще, було, й кажу їй: “Не беріть хліба, не підіймайте через силу, самі ви бачите, які ви... я й сама понесу.” А вона: “Нічого, — каже — Микитівно (вона мене теж звала Микитівною), ти тільки вкажуй мені, в кого є маленькі діти та старі, немічні люди.” От ми й підемо по хатах... Господи! Чого я там не надивилася!... Голодна мати вириває з рук хліб у своєї вмираючої дитини!... І вовчиха, мабуть, того не зробить, — от що голод робить!

Зайшли ми якось до однієї хати. Ой, я тої хати, доки на світі житиму, не забуду. Відчинили двері, а на нас так і вінуло пусткою. Входимо й бачимо: серед хати на долівці лежить двойко худих-прехудих дітей, тільки коліна в них товсті. Одне вже зовсім конало, а друге ще губками ворушило; а біля них сидить мати, — простоволоса, худа, бліда, в розідраній сорочці й без запаски. А очі в неї, Боже, які страшні! А вона не дивиться ними ні на дітей, ні на кого, а так собі, Бог його зна, на що вона дивиться. Як тільки ми стали на порозі, вона ніби глянула на нас та й закричала: “Не треба, не треба хліба.” Я дістала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обома руками, затремтіла, піднесла до уст мертвої дитини, а потім зареготалася... Ми вийшли з хати.

— Так, так, — ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили на своїм віку, — промовив господар, з співчуттям дивлячись на стареньку.

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити те, що я бачила.

— Господь його милосердний знає, — говорив далі господар, звертаючись до мене, — як воно все так хитро та мудро влаштовано на світі! Я про себе скажу: мене оті прокляті голодні літа просто на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі було, та в людей ще прикупив, наче знав, що будуть неврожаї. Отож, як настав голодний рік, до мене всі й сунули по хліб; я, хоч і продавав вчетверо дешевше, ніж пани жидам продавали, та все ж добру копійку виручив! Чумаки мої одну зиму зимували з худобою на Дону, а другу перезимували за Дніпром, а там голоду не було. От, слава Богу, чумаки мої вернулися живі-здорові та ще й соли та риби мені привезли, а хліб святий дома був проданий. От у мене й гроші є, худоба, хвалити Бога, жива; так то діється в світі, так дивно, — додав він, звертаючись до оповідачки.

— Такий уже ваш талан, Степановичу! — сказала та, зідхаючи, — за те вам Господь і посилає, що ви в біді людей не забуваєте. От хоч би й я тепер: якби не ви, де б я притулилася з цією бідною сиротою, — хоч з гори та в воду!...

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди, — з ким же нам і ділитись, як не з вами! А тимчасом розкажіть далі, Микитівно, а то може нашому гостеві й одпочинути треба, — промовив господар, поглядаючи на мене.

— Сяк-так літо минуло — говорила далі стара, — а осени ми наче й не бачили: зразу настала зима, та така люта та жорстока, — холод і голод разом до нас завітали. Ліс, увесь обідраний, висох, а князь, наш господар, заборонив його рубати на дрова: “Хто — каже — хоч гиллячку зрубає, того в могилу зажену! Ліс — каже — гарний, сухий, влітку почну, каже, палати собі ставити. Я люблю простір, мені треба, щоб були палати, а не халупа хахлацька, що в ній я тепер гніздюся, мов собака в будці.” А люди бідні мерзли й мерзли;

що ти з ним вдієш? Сказано — пан! Що хоче те й робить.

— На першому тижні Пилипівки Катерина Лукіянівна повіла дитину; мамки не хотіла взяти, сама годувала. Скоро після христин поїхав він у Козелець до товаришів та й гостював у них цілий тиждень. Одпочили ми без нього трохи, хвалити Бога; аж ось серед ночі (ми вже спати полягали) приїздить він, ломиться в двері та кричить. Я схопилась, одчинила двері; дістала вогню; тільки дивлюся — з ним якась жінка в картузі та в офіцерській шинелі. Як скрикне він на мене: “Чого ти — каже — очі вилупила? Геть, дурепо!” Я й пішла до свого покою.

Другого дня, за чаєм, він сказав Катрусі:

— “Знаєш, серденько, яку несподіванку зробила мені сестричка: не написавши мені ні слова, що хоче тебе особисто пізнати, — взяла та й приїхала, як то кажуть, не намислюючись. Отака тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатева.” На “перекладних” приїхала, — справжній гусар-баба. Ну, й удружила! Учора, уяви собі, підхожу я до поштової станції, — дивлюся, стоїть біля воріт тройка коней, зовсім готова. Я спинився, — дай, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Тільки глянь, — виходить дама. Я знаєш, трохи тее... Ти вибач мені, серденько, така вже клята звичка!... Дивлюся... та уяви собі мою радість... То була моя сестра... Тут ми, звичайно, в обійми одне одному кинулись.”

— “А я й не знала, що в тебе є сестра”, — промовила Катруся.

— “Аякже, є, і не одна, а дві. Одна замужня за графом Горбатовим, вона все живе в столиці, при дворі; вона б теж до мене приїхала, та, знаєш, не можна, — занадто вже її при дворі знають. Я тобі, серденько, зараз приведу свою сестричку познайомитись.”

Як полотно, зблідла моя бідна Катруся. Вона, мабуть, догадалася, яка то була сестра. За хвилину він привів, тримаючи під руку, жінку, — не знаю, молоду, чи стару: за білилами та за рум'янами не можна було розпізнати. “Рекомендую тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатова”

Та дзигію вклонилося, щось там бовкнула - не знаю, по-московському, чи по-польському, — нічого я не розібрала. Та й Катруся, гадаю, теж не зрозуміла, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, друже мій, вона в мене ще інститутка, по-російському майже слова не вимовить, — та у високому світі жадної потреби в російській мові немає. Та я й про себе скажу: до двадцяти літ я не вмів двох слів по-російському сказати, все по-французькому, — така вже мода. Ми й нашу маленьку пошлемо в столицю до інституту? Правда?

Катруся не мала вже сили далі терпіти; вона мовчки встала й пішла до дитячого покою. Я пішла за нею, а Катерина Лукіянівна зосталася з своїми князями.

— Щаслива була б я, Степановичу, коли б забула те, що творилося в нас у домі. Та Бог мене, не знаю, за що, покарав, давши мені добру пам'ять. Після тієї клятої сестри я ні на хвилину не покидала Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу ані кроку з свого покою не ступила. Господи! Свята великомученице Катерино, чи ти страждала так, як вона, моя бідна Катруся, страждала? І вдень, було, плаче, і вночі плаче, — я вже не знала, що з нею й робити. Отож вона плакала, плакала, та й почала вже з розуму спадати. Хотіла була я дитину од грудей одлучити, — так ні ж, не дає.

— “Помру - каже — з нею разом; нехай мене з нею до одної труни покладуть. Нехай,

що хочуть, роблять, а дитини нікому не дам.”

— Що ж мені було з нею робити? Я так і полишила дитину; дивлюся тільки, було, та плачу. Катерина Лукіянівна теж, було, зайде до нашого покою, подивиться на свою княгиню і, хоч яка вийде була горда, не витримає, заплаче та й вийде з хати.

А тут таки поруч, у других покоях, пісні та музики, наче в корчмі на перехресному шляху. А жидівка Хайка, що її князь своєю сестричкою назвав, так і носить з драгунами, співає, танцює та всякі вихиляси виробляє; огидлива, — навіть люльку смалила.

Катруся, моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім уже їй, сердешній, і не сила була, але що ти вдієш з таким вироком? У нашої сестри, сказано, тільки сльози, самі сльози, — нічого більше не зосталося... А сльози що? Вода. Гай-гай! Не одну річку вилила вона цієї гіркої води, а він... йому все байдуже, — іноді зайде до неї та ще й питається: “Як ти себе почуваєш?” Наче осліп, прости мене Господи, — не бачить, що її, бідную, ледве ноги носять. “Чи не послати, моя люба, в Козелець по штаб-лікаря полкового?” - “Не треба”, — промовить вона, та й замовкне. - “Ну, як собі знаєш, це твоє діло, а не моє; я до твоїх справ ніколи не втручаюся”, — скаже, було, та й піде собі, грюкнувши дверима.

Тільки ми й світу Божого бачили, як він поїде, було, кудись тижнів на два-три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без нього повимиваємо, повишкрябуємо підлоги, покої хоч трохи попровітрюємо, а то просто стайня стайнею. Раз якось приїхав він теж уночі й привіз з собою другу “сестру”, вже не жидівку, а полячку, чи циганку — хто її знає; знаю тільки, що була чорна. Хотів був теж знайомити з Катрусею, та Катруся його й до покою не впустила.

Зима наближалася вже до кінця. Саме на Середохресті люди наші, зібравшись громадою, прийшли до нього просити збіжжя на засів. Говорили, що, як Бог уродить, то семерицею вернуть йому його добро. Де там! Слова вимовити не дав. Прогнав їх, нещасних, та ще й собаками нацькував. Хотіла була заступитись за них сама Катерина Лукіянівна, та він на неї як гримне: “Мовчіть! — каже — не ваше діло, я сам знаю, що роблю, я до ваших чепців та до блюзок не втручаюся, так прошу не втручатись і до моїх наказів.” Сказавши це, закликав свого Яшку й наказав запрягти тройку коней, щоб їхати до своїх драгунів.

Як тільки він одіхав, Катерина Лукіянівна пішла до клуні, щоб вибрати полускирток жита й пшениці та звеліти змолотити людям зерна на засів. Думала вона, що він, як звичайно, довго їздитиме. Глянула навколо клуні, — й половини скирт не дорахувалась. — “Де ж це все поділося?” — питається вона в токового. А токовий відповідає, що сам князь потроху все жидам продавав та половину вже й продав, і солому і полову, все попродав жидам, а жид, звичайно, солому — драгунам, а полову — нашим таки людям, а ті, нещасні, й полові були раді! Катерина Лукіянівна вибрала одну скирту жита, а другу пшениці та й звеліла людям молотити. “Тільки швидше — каже — молотіть, а то приїде князь, так він не дасть вам нічого.” Так воно й сталося. Другого дня, тількищо розпочали молотити, аж глянь, — він їздить у двір. — “Що ви робите, шахраї! — скрикнув він на них — як ви зважились, хто вам наказав? Я вас!” Та як вихопив у фурмана нагая, та як заходився молотників молотити, що ні один з них на току не зостався, — всі розбіглися.

Досталося ж і Катерині Лукіянівні за ту молотьбу, — вона, бідна, три дні з ліжка не вставала. Після цього він уже цілий час бенкетував удома, нікуди не їздив, аж до Зелених Свят. А на зелену неділю й поїхав кудись з своїм Яшкою. Катерина Лукіянівна знов послала по людей та й звеліла їм змолотити хоч трошки ярового хліба на засів, бо, хвалити Бога, дощі перепадали, і земля таки добре зазеленіла. Тількищо взялися вони молотити просо та гречку, як того ж таки дня вертається він, а за ним драгунії видимо-невидимо, мов орда та за Мамаєм жене: хто на мужицькому возі, а хто верхи — просто охляп, а деньщики, — ті, сердешні, пішки босоніж, тільки з люльками та з кисетами в руках пленталися за своїми драгунами.

Як тільки переступив він поріг, зараз же гукнув на свого Яшку і наказав йому, щоб на третю годину був готовий обід на 50 осіб, — неодмінно на третю годину; а вечеря — на 100 осіб, щоб теж була готова неодмінно. “Для обіду та для вечері улаштуй столи в садку; годі — каже — нам в оцій стайні валятися, тепер можна й на пашу вийти!” А червінцями так і брязчить у кишнях. “Та слухай, — каже — накажи гуменному, щоб завтра вигнав усіх мужиків хліб молотить. Треба увесь перемолотити, скільки там його єсть.” Отоді ми й здогадалися, звідкіля в нього червінці взялися. “Невжеж він таки увесь хліб продав? — каже Катерина Лукіянівна — чимже нещасні люди засіють?”

— А драгунія тимчасом, з цілою мізерією своєю, не заходячи до покоїв, шугнула просто в сад, а потім лежали на траві та язиками блявкали, та люльки смалили, аж поки він не звелів винести їм горілки. Всі стільці та столи теж у сад повиносили; звелів був і з спальні все повиносити, та ми замкнулися й не пустили його до себе. Він вилаявся по-своєму, по-московському, та й дав нам спокій. Поки готували обід, драгунія гуляла в саду та пила горілку, що її було розставлено у великих карафках мало що не під кожним деревом; інші гості теж пили та в карти грали; наш князь з ними теж пив та в карти грав і всі червінці, що достав од жида, як завдаток за проданий хліб, програв; тоді кинув картами об землю й вийшов з-за столу, а товариші його зареготалися. Все це я через вікно бачила.

— Вже смеркалося, коли Яшка з іншими деньщиками почали лаштуватись до вечері. Поставили столи, на столи поклали довгі дошки, прості дубові дошки, і покрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, але Катерина Лукіянівна не дала її, щоб п'яні гості не зопсували, а скатертина була дорога. На столі в трьох місцях поставили свічки, а щоб ще видніше було, по обох кінцях столу поставили смоляні бочки й запалили їх. І тількищо вся драгунія сіла за стіл, де не возьмуться полкові трубачі, та як не вдарять, аж земля задрижала! Не встигли вони ще й одного марша заграти, — дивлюся, клуня наша зайнялася; смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості такі вже п'яні, що тільки дивляться, та знай регочуться й кричать: “Ура!”

— “Катрусю, — кажу я — серденько моє! гляньте, — кажу — клуня наша горить! Що ми робитимемо?” Дивлюсь, а вона — як нежива. Я до Катерини Лукіянівни, — і та зомліла; я на неї пирснула холодною водою, вона спам'яталась. — “Рятуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорить.” Скирти вже всі зайнялися, скоро й до дому дійде. Насилу, насилу ми привели її до пам'яті, взяли її під руки та й вивели з дому. Я хотіла була дитину в неї взяти, та вона її з рук не випускала, а тільки шепотіла: “Не дам, нікому не дам,

сама її поховаю.” Ми перелякалися, — таке воно було страшне, оте шепотіння. Повели ми її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату, — дай вам, Боже, доброго здоров'я, — сказала вона, звертаючись до господаря, — я вже з вашої хати бачила ту прокляту пожежу. — І Господь його знає, звідки той вітер взявся: снопи із скирт так просто на будинок і летіли, а потім, як загорілись будинки, вітер ніби перемінився й повернув просто на хати. За хвилину ціле село запалало. — “Пропали ми”, — кажу я моїй Катрусі, а вона, моя нещасна, лежить та тільки головою до мене киває, — язика в роті повернути не може. - “Катрусю! Катрусю!” — кричу я, — не чує. Я стою не жива й не мертва. - “Катрусю!” — ще раз сказала я, а вона як скочить, — подивилася круг себе, кинула свою нещасну дитину на землю, скрикнула не своїм голосом, та й почала на собі волосся рвати. Бачу я, що вона збожеволіла, взяла дитину й винесла до другої хати, а її, сердешну, ми з Степановичем ласкою якось заспокоїли, загорнули в рядно, та й стали лити їй на голову холодну воду. Вона спам'яталася та й каже: “Не буду, не буду!”, а чого “не буду”, — вона й сама не знала. Потім вона зареготалась, трохи згодом почала співати, та так жалісно заспівала, так страшно, що ми й з хати повтікали... Так вона промучилась аж до самого світу. Перед зірницею вона трохи заспокоїлась, а я тимчасом сіла біля вікна й дивилася, як наше бідне село догорає! Над ним де-не-де тільки дим курився, а більше нічого не залишилось. І дім, і кухня, і село — все пропало; залишились тільки димарі та печі з панського будинку; а від селянських хат і того не залишилось, бо в них вони не були муровані. Зостався тільки сад, зчорнілий од диму; стоїть собі осторонь і такий чорний та страшний, що я й дивитись на нього боялась. Заплакала я, грішна, дивлячись на це пожарище! Що маєш робити? На все Його свята воля! Збудила я Катерину Лукіянівну та й кажу їй: “Що ми тепер робитимем? Де притулимось, куди ми подінемося з нашою бідною Катрусею?” — “А що?” — каже вона. — “А те, — кажу я їй — що вона глузду відбилася, збожеволіла.” - “А дитина?” — питається. - “Дитину — кажу — я в неї взяла, а то вона її трохи не задушила.”

Схопилася вона, простоволоса на двір вибігла, кричить, щоб бричку швидше запрягали. Побачила, що двір чужий, та й замовкла; подивилася на той бік греблі, охнула, затремтіла і, немов мертва, впала мені на руки. А я опам'яталася, то й питає: “Де ж княгиня? (вона завжди так Катрусю звала), покажи мені її!” Ми пішли в комору, де замкнули Катрусю, як увійшли ми до неї, то побачили, що вона сиділа на землі, в одній сорочці, з розпатланими косами й уся горіла, як вогонь, хоч у коморі було доволі холодно; в руках тримала вона свою зім'яту сукню та тулила її до грудей. Глянула вона на нас і пошепки сказала: “Спить, спить, не збудіть!” Ми вийшли з комори, — страшно було дивитися на неї, сердешну. Але Катерина Лукіянівна — наче нічого не сталося, і не зідхнула навіть. А тож ніхто інший, як вона, всьому причиною була, — не осуди її, Господи, на своєму суді праведному!

— Помовчавши, повернулася вона до мене та й каже: “Марино! Треба десь дістати бричку й коні та відвезти її до Чернігова або Києва. До Києва, здається, ближче, та де ми коні й бричку дістанемо?” - “Хоч би воза якого, а коні — кажу я — нам і Степанович дасть, тільки брички в нього немає, лише простий селянський віз.” — “Попроси — каже — хоч простого воза.”

Я випросила у Степановича, спасибі йому, і коней і воза, помостили на возі сіна,

вкрили рядном і поклали її, нещасну, на возі; біля неї сіла сама Катерина Лукіянівна... та й повезли до Києва, до Кирилівського монастиря. От тобі, Катерино Лукіянівно, і княгиня! Любуйся тепер на неї!...

Старенька замовкла й тихо заплакала, а господар додав:

— Та таки нема що казать, — хороша тобі княгиня!

— А що ж сталося з князем? — запитав я.

— Господь його знає, — відповіла стара — перед Петром драгунія виступила з Козельця в похід, так може й він пішов з нею... Тільки ми його з тієї страшної ночі вже й не бачили.

— Добрий князь! Нема що казати, — додав господар — хоч би дитину відвідав, проклятий!

— Господь із ним! Хай краще не відвідує, — сказала старенька і, виходячи з хати, побажала нам доброї ночі.

Другого дня вранці, доки мій жидок підмазував бричку й запрягав свої худі коні, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла — на сумні останки погорілого села та мимоволі сам собі говорив: от тобі й село, от тобі й ідилія, от тобі й патріархальний побут! Такі та інші подібні слова зривались у мене з язика, доки бричка не висунулась на вулицю. Подякувавши господареві за його безкорисливу гостинність, я вирушив у дорогу.

За кілька день я був у Києві і, поклонившись святим угодникам печерським, того ж самого дня відвідав і Кирилівський монастир. Та краще було б не відвідувати його. Там я занадто вже пересвідчився в гіркій правді сумного цього оповідання, що так нерадісно привітало мене в моємулюбому рідному краї.

[1853 р.

Новопетровський форт.]